

НАЗВАНИЯ НА ЧИСТИ ЖИВОТНИ В БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА КУЛТУРА И ЕЗИК

Abstract: In the present report I study those animals, which are thought by the people to be pure in the context of day-to-day need of them, in the sense of belonging to their inhabited space, to the contrast with the wild animals but having the functions of some of them as a peculiar connection between both worlds - the divine and the human one. I follow and analyse the original names of the pure animals as well as the linguistic variety in their secondary nomination, which can be found in the language.

Key words: pure animals, utility, pure sacrifice, secondary nomination

Семантичното поле на животните с обща сема чистота се дефинира по няколко признака. Първият и вероятно най-логичният от тях е свързан с утилитарността – някои животни се осмислят като чисти, защото осигуряват прехраната и оцеляването на човека (агне, овца, вол, пчела). Изключително строго се спазва изискването за чистота при избора на жертвено животно, но то няма само утилитарен смисъл – чистата жертва е дар от хората за Бога. Особено важни са семантичните показатели, свързани с очистващата и предпазваща функция на животните и птиците – те могат да съхраняват своето, чистото, подреденото от чуждото и опасното. Конят, мечката, лястовицата и др. предпазват от нечистите сили и дявола, волът и кучето се изправят срещу болестите.

Още по-високо в йерархията стои съотнасянето на чистото у животните с божественото в християнството и със Слънцето, космическото дърво, горските и водни божества в политеизма. Множество животни се осмислят като медиатори между сакралното и профанното. Съществуват редица примери за двойнствен статут на едно и също животно, възприемано и като чисто, и като нечисто. В езика са засвидетелствани както първични названия на чистите животни, така и вторична номинация.

В българския език са налице различни фонетични и словообразователни варианти на лексемата агне от старобългарски *агнѣ*: *агне*, *агни*, *агн'а*, *ягне*, *агънце*, *ягънце*. Агнето символизира чистотата, затова от древността агнето е универсално жертвено животно. И в българската култура то е „най-приятната жертва на Бога“. На Гергьовден задължително се коли агне. Това агне е винаги мъжко, защото женското в по-голяма степен принадлежи към нечистото и дяволското. За жертвоприношението агнето се приготвя предварително, като се закичва с венец, изработен от *чисти жени*, все още моми.

Венецът се освещава на иконата. Преди да бъде заклано, на агнето се чете молитва, обикновено от старец, „белобрад, облечен чисто“, или свещеник, тоест чисти хора. Чистотата на целия ритуал е гарантирана и подсилена както от избора на самото агне – да бъде първо, мъжко, бяло, без недостатък, така и от девствените моми, иконата, белобрадия старец, освещаването, каденето, четенето на молитва и комкането. Ако в някоя къща не се заколи агне на Гергьовден, тя започва да се мисли като чужда и попада в пространството извън своето. Тези, които не принасят жертва агне, нямат право да отидат на църква на празника.

Агнето е един от най-устойчивите образи в християнската символика. Йоан Кръстител нарича Христос „Agnus dei“ и като такъв Синът Божи приема върху себе си и изкупва всички човешки грехове. Отъждествяването на Христос с агнето въз основа на общия признак ‘чиста жертва’ сакрализира агнето. Семантичната корелация между чисто и свещено може да се открие и в българския език. Лексемата *агньць* и словосъчетанието *агньць кожъи* от старобългарски до днес назовават Иисус Христос. *Агнѣц* в новобългарски чрез метафоричен пренос означава и ‘човек, който се жертва за нещо, някого’. Изразът *като агне на заколение* е със семантика ‘безропотно, покорно’ и се свързва с християнския модел на поведение. Представата за агнето като чисто и смирено животно мотивира преносните значения при вторичната номинация. Названието на агнето на места се употребява като нежно обръщение към дете: *йагне, агна, агънце*. *Агне* назовава също и ‘лишен от злоба и кротък човек’. Подобна семантика се открива и в устойчивите словосъчетания: *кротъкът като агня, кротувамъ като агня* (Геров 1975: 5). Във фолклора агнето е част от опозицията агне – вълк, в която първото е чистото, домашното и святото, а второто – нечистото, дивото и дяволското.

Лексемата *овѣн* има диалектни форми: *овѣн’*, *ов’ен*, *увѣн* и може да назовава и некастрираното, и кастрираното животно, но по-често второто. Нескопеният овен, подобно на бика, се съотнася с нечистите животни, тъй като е сексуален. По-често, за да се разграничи от своята чиста хипостаза, той се нарича *коч* (от турски *кос*) и *пръч*. С тези лексеми се назовава оскърбително ‘стар, непрятен човек’ или ‘лош, буен човек’ (БДР). На езиково равнище се реализира отрицателната конотация на нескопения овен. Отъждествяването на овена със скопено животно допълнително го маркира с белега чистота и го доближава до такива сакрални животни като вола.

В християнството овенът изпълнява много важна роля, като замества сина на Авраам – Исаак – на жертвената клада. Следователно овенът е най-достойната жертва. На зимни Св. Атанас „кукуват овните“ – лекуват ги от чума. След това някои от най-добрите овни се принасят курбан на Господ (Маринов 1994: 487). Овенът също като коня е недосегаем за злите сили.

През XIX век в българската история настъпва смяна на културните парадигми. Господствалата десет века християнска мисловност се заменя с модерна. Новите нагласи отхвърлят християнското покорство от типа „яко агнец на

заколение“ и издигат свободолюбието и индивидуализма като идеал за поведение. В резултат на това в разговорния стил и в художествената литература се утвърждават преносните значения *овца* ‘безропотен, тъп човек, който не проявява собствена воля’ и *овен* ‘тъп, глупав човек’ (РБЕ 2002: 284, 269). Традиционната обредна практика не се повлиява от тези процеси. Гергьовден продължава да се чества като голям християнски празник, който задължително се свързва с овцете, агнетата и овните.

В българския език волът е ‘скопен бик’ (БЕР 1971: 174) – „Ископеното говедо вол става“. Според традиционната символика волът е противоположното на бика: ако бикът е сексуалното, то волът е асексуалното, тоест чистото. Много често волът е използван за жертвоприношения, което допълва представата за неговата чистота. Близостта му с човека и принадлежността на вола към полезното, опитоменото и своето още веднъж доказват неговата чистота. Волът често е назоваван с умалителни имена – *волѐнце*, *вѐлец*, които на лексикално равнище отразяват положителните конотации на вола. Волът е синоним на трудолюбие. *Старият вѐл* е носител на мъдростта. За всяка къща умирането на вол е голямо нещастие. Смъртта му се възприема като наказание за извършен грях.

Освен най-разпространеното название *вол* от старобългарски *волъ* в българския език са засвидетелствани и други наименования на животното, които могат да бъдат обяснени с принципите на етнолингвистиката. В някои райони на България воловете са наричани *ангели*. Според Димитър Маринов „селянинът не се обръща към своите впрегнати волове с други думи освен „хайде, татко!“, „хайде, баща“, тоест признава в тях своите най-големи благодетели и свещени за него животни“. Издигането на воловете до статут на свети и божествени се доказва и от факта, че „през постите и в петък, и в сряда селяните постят за воловете“ (Маринов 1994). Изрича се пожелателна магическа формула, чрез която волът се поставя над човека и наравно с божествените създания, като се вярва, че всичко, до което се докосне волът, ще стане осветено и чисто.

В културните нагласи на българите се съхранява представата за вола като защитник от нечисти сили. Знае се, че чумата не влиза в село, което е заорано от волове близнаци. „В Югозападна България заораването става с два вола близнаци от двама братя близнаци.“ И това предпазване от нечистото има голяма сила, не само защото се използват чисти животни, а и защото те са близнаци. В много ритуали на близнаците се определя ключова роля, те са демиурзи в случването на добрите магии. Силата на вола като проводник на божественото се простира и върху нечистите животни. „Вълкът, който яде всички домашни животни, според вярата народна, не смее да напада на впрегнати волове.“

Според Теофраст закачането на волски череп като апотропей на външната врата е познато още на древните гърци. А. Гура твърди: „Сърбите и българите използват черепа на вола и с друга цел – поставят го в пчелина,

за да предпази пчелите от нечисти сили и урочасване.“ (Гура 1997: 472). А. Страхов обобщава, че волът, единствен между животните, получава само положителни конотации в европейската култура, защото е свързан с раждането на Христос. Според християнството волът присъства във Витлеемския обор (Страхов 2003).

На езиково равнище положителните конотации на вола се откриват в назоваването му с деминутивите *волѐнце*, *вòлец* и с лексеми, свързани с божественото и близкородственото: *àngели*, *баицà*, *тàтко*. При вторичната номинация *волъ* се нарича обреден кравай за Бъдни вечер, тоест нещо чисто и свято.

В българската народна култура кучето е свързано с Господ, а вълкът е дяволско творение. То съответства на питомното и се противопоставя на дивото, то е чистото. Коренната разлика между вълка и кучето е отразена и във фолклора: „Ще стане, кога влѣкътъ стане кучя“ е равносилно на „никога“. Легендата разказва как именно кучето е ухапало дявола за крака и оттогава той куца. Смята се, че в пъкъла кучето носи на своя грешен стопанин стомни с вода, за да изгаси огъня, а котката, обратното, го раздухва все повече.

Според поверието всички домашни животни са в състояние да разпознават домашния дух. Но конят и кучето притежават и друга дарба – те могат да видят смъртта. Слепородените животни, като котка, куче и кон, пък виждат злите дихания. Това важи в още по-голяма степен за кучетата, родени в събота, известни като *кùчета сѣботници*. От тях се страхуват демоните и болестите. Вярва се, че в двор, в който има *кùче сѣботник*, чумата не се осмелява да влезе.

В българската култура кучето не се възприема еднозначно. Според поверието, ако куче прескочи мъртвец, той вампирясва. Съществува предание, според което душите на хората, които са се обесили, витаят във вид на черни кучета. Появата на бяс, като опасна и вредоносна и за човека болест, също се вписва в рамките на нечистото. Затова в българската обредна практика, за да няма по кучетата бяс, се извършва обредно бесене на Песи (Чист) понеделник.

Засвидетелствани са редица употреби, при които лексемата *куче* е с отрицателни конотации. Това личи и при вторичната номинация, и при названията с метафоричен пренос. *Кùчешка* е наречена неплодородната почва. Новородено дете със сключени крайници се определя като *кùчешинево*. *Кùче* се употребява като оскърбително обръщение. *Кùчешник* е укорително название и за човек, и за куче. *Кùче* е наричан лошият и зъл човек. Кучето се възприема от народа и като неблагодарно животно: „Рàни кùче да те лае“, *кùчешката рàбота* – като зле свършена работа.

Макар че притежава двойствени конотации, кучето се утвърждава като носител на чистотата и предаността: „Кучято е вярень другарь“. Положителните конотации се дължат в голяма степен на неговата полезност: „Кùчето пàзи домът òд лòши човеци, а овцете òд вѣлци“ (БДР, Бурел). Кучето се на-

зовава с умалителни имена, например *кучулѐ*, което доказва статута му на приятел на човека.

В диалектите всички названия на коня са наследници на старобългарското *конъ*. В българската традиция са отразени архаични индоевропейски тенденции към сакрализация на коня. Такива съществуват у траките, прабългарите и славяните. Данните от българската култура показват, че конят се смята за чисто животно, което предпазва и защитава хората от нечисти сили, болести, смърт, зли същества. Най-силна отгонителна сила има конската глава, която обичайно се поставя на гранични места между чуждото и своето пространство – огнище, стобор, врата, дърво и др.

Изключителната полезност на коня за човека е изразена в поговорката: „Женџ-тџ давамъ, коня си не давамъ“. Неговата специална функция се изтъква и чрез обредния хляб на Коледа, чието название *кон* може да бъде обяснено чрез принципите на етнолингвистиката. В Югозападна България има обичай да се правят специални хлябове – *бѡговици*, на които се изобразяват кончета, уши, опашки и подкови. В други краища на България обредните хлябове са с различна форма и по данни от архива на Етнолингвистичния речник се наричат: *колѡк* (Свищовско), *черкѡвник* (Литаково), *кѡнче* (Плевенско), *копѣто* (Тетевен), *кѹклата* (Медвен), *кравѣй* (Русенско). Тези хлябове се раздават от жени, които още не са се отродили. В номинациите за обредните хлябове също се откриват номинационни признаци, свързани с християнските понятия Бог и черква: *бѡговици*, *черкѡвник*, получени чрез суфиксална деривация с наставките *-ник* и *-ица*. По този начин се реализира корелацията между чистото и свещеното. Сред останалите наименования се отличават *кѡнче* и *копѣто*, които са резултат от семантична деривация и се съотнасят пряко с кон.

Конят се свързва с определен светец – Свети Тодор, което също е израз на особена почит. На *Кѡнски Великдѣн* се изпълняват множество обреди, за да бъдат здрави конете и да се множат. Конят се реализира и като медиатор между двата свята – като „демоничен посредник между земята и отвѣдното“ (ЕтнР). В българската традиционна култура славянските митове се вписват в новата религиозна система: конят се съотнася със св. Илия като християнски наследник на бога на слънцето и гръмотевиците и със св. Георги като типичен християнски светец воин и змееборец. Ролята на коня като медиатор между горния и долния свят на езиково равнище може да се открие в няколко клетви за смърт: *Да идеш на божи гроб на дървен кон, Да те видя на дървен кон*.

Вероятно поради способността му да преминава между двата свята конят олицетворява различни същества. Стопанът може да се появява и в хипостаза на кон. *Каракѡнджото* е кон с човешка глава и криле или е наполовина човек, наполовина кон. Според друго поверие вампирът приема облика на животното, което го е прескочило, затова и често се явява във вид на кон. Тоест конят, освен като пазител на чистото, се асоциира и с нечистите сили.

В митологията петелът е типичен соларен символ. Петелът се осмисля като част от чистото най-вече поради факта, че с пропяването на първи петли се слага край на злото време, в което върлуват нечистите сили. С настъпването на *петляно време*, *петл'ано вр'еме* демоните и караконджулите изгубват силата си. Първите петли – *порвине пѣтли* (БДР, Чепеларе) – отбелязват края на нечистото време, тогава „плътеникът“ се прибира в гроба. Знаковото време на прехода от нощ в ден още в старобългарски се назовава със специална композита *коу̀роглашѣниѣ*, по-късно заменена от *пѣтлоглашѣниѣ* и словосъчетанието *коу̀рыѣ въспѣтъѣ* ‘петльово пропяване’. Тези две номинации показват значимостта на феномена в езиковата картина на българите.

В българската култура петелът е носител на новото и първото, на новия живот. При сватбата тази символика е изключително важна. *Петлар* се нарича мъж, който води хорото на сватба, *петелджийа* и *петелджийка* са двойка обредни лица в сватбата, като жената е в кръвно родство с младоженеца (БДР, Сборник Добруджа). Като предвестник на новия ден и светлината петелът е свързан със слънцето и огъня. Именно *петѣл'* се нарича мястото отдясно на огнището, където се слагат дървата. Петелът е част от своето, от дома, затова се вярва, че къща, в която не пее петел, ще запустее. В такъв контекст се появява и клетвата: *На къщата му петел да не пее*. Далечните, чужди места никога не се огласяват от песен на петел, това традиционно осмисляне се вербализира в друга клетва: *Да идеш в пусти гори Тилилейски, дето петел не пее*.

Петелът се възприема като чисто животно и отгонител на злото, затова се реализира като символ на сполуката и късмета в изразите: *пропя ми петела* ‘сполучих в нещо’, *снася ми петела* ‘много съм богат’. Традиционната представа за петела като знакова фигура сред домашните животни мотивира идиома *петелът ми кукурига* ‘има авторитет, влияние’.

Много от названията на чистите животни са първични, засвидетелствани още в старобългарски език и с праславянски произход, затова от тях не може да се извлече специфична информация за семата чистота. Такива са: *волъ*, *пѣсъ*, *конъ*, *агнѣ*, *овънь*, *овъца* и др. При останалите названия на чистите животни основен ономазиологичен признак е връзката със сакралното, която се реализира като релация с Бога и божии същества, с чистите места, със свящото време на християнските празници, със свети предмети със знаково значение.

ЛИТЕРАТУРА

- Гура 1997: Гура, А. В. *Символи животных в славянской народной традиции*. Москва.
Маринов 1994: Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: БАН.
Страхов 2003: Страхов, А. Б. *Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян*. Massachusetts.

ИЗТОЧНИЦИ

- БДР:** *Архив на българския диалектен речник* към Секцията за българска диалектология и лингвистична география на ИБЕ.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I, 1971, т. II, 1979, т. III, 1986, т. IV, 1995, т. V, т. VI, 2002, т. 7, 2010. София: БАН.
- Геров:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. I–V. София: Български писател, 1975–1978.
- ЕнцР:** *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София, 1994.
- ЕтнР:** *Архив на етнолингвистичен речник* към Секцията за етнолингвистика на ИБЕ.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. I–XIV. София: БАН, 1977–2012.
- Старобългарски речник:** *Старобългарски речник*. Т. I, 1999; Т. II, 2009. София: Валентин Траянов.